

the additional information about cultural and educational level of protagonist, physical and emotional peculiarities, characterize him as a member of a separate social milieu.

Key words: graphic innovations, poetics of postmodernism, visualization, expressiveness.

Отримано: 17.09.2024 р.

УДК 811.161.2'37:821.161.2-3

DOI: 10.32626/2309-7086.2024-21.51-58

Леся Прокопів

*ORCID 0000-0002-7055-9956,
аспірант кафедри української мови,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЯВИЩА АВТОРСЬКОЇ СИНОНІМІЗАЦІЇ (комплементарність та контрарність)

Вчення про синоніми на сьогодні виділилося в самостійний розділ мовознавства і відповідну науку – синонімологію. Проблема синонімії – це не тільки власне лексикологічна проблема. Різні її аспекти звертали на себе увагу не тільки дослідників мови, а й інших наук, насамперед філософії, семіотики, психології. З'явилась необхідність осмислення результатів і фактів, що обґрунтовані цими науками, що приводить до розуміння багатоаспектного характеру синонімії, її взаємозв'язку з різними сторонами мови і комунікації. По-третє, теоретична зацікавленість проблемами синонімії була зумовлена лексикологічною практикою.

Ключові слова: синоніми, комплементарність, контрарність, повтор, лексико-семантичний варіант, синтаксичний паралелізм, іплікативна модель.

Постановка проблеми. Неоднозначний і багатоаспектний підхід до визначення синонімії, до результатів дослідження в цій галузі, а також матеріали лексикографічного опрацювання, подані у словниках синонімів, дозволяють висловити думку про те, що лексична синонімія не подається цілісною концепцією. Не знайдено ті компоненти в семантичній структурі слова, які мають відношення до синонімії, і ті, які, хоча й виявляють семантичну варіативність, не можуть розглядатися як основою для передачі синонімічної інформації. Різномірний характер компонентів семантичної структури слова змушує звернутися до такого мовного механізму, як нейтралізація з метою розгляду його як об'єктивного показника семантичної варіативності, що лежить в основі синонімії на лексичному рівні.

Мета дослідження. Простудіювати та описати закономірності мовленнєвої «поведінки» (функціонування) стилістичних синонімів та визначити особливості комплементарних та контрарних відношень у лексико-семантичних синонімічних рядах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У семантичній структурі слова визначаємо ядерним компонентом лексичне значення і граматичне зна-

чення, а неядерним – конотативні і стилістичні значення, тобто такі утворення відповідають якійсь імплікативній моделі. Розгляд конотативних і стилістичних утворень як семантичних форм слова дозволяє виключити їх з власне лексикографічної класифікації української мови і тим самим не включати в лексичну класифікацію, що представлена синонімічним рядом. Синонімічний ряд включає різні ознаки, які формують таку типологію синонімічних рядів: дво-членні – багаточленні; закритої структури – відкритої структури; однорідного складу – неоднорідного складу; одноструктурні – різноструктурні; словесні – словесно-фразеологічні; однокореневі – різнокореневі.

Історію дослідження синонімів, починаючи від праці «Лексикон словеноросский и имен толкование» П. Беринди в українському мовознавстві (1627 р.) та досліджень науковців Давньої Греції та Риму, наприклад, М. Квантиліана [15] репрезентувала в 1999 році представниця харківської наукової школи Валентина Василенко [1]. Синоніми тлумачимо як «...слова, що є назвами одного й того самого поняття, мають спільне основне лексичне значення, але відрізняються значеннєвими відтінками або емоційно-експресивним забарвленням, сферою стилістичного використання чи можливостями поєднання з іншими словами» [9, с.374].

Наприклад:

*Життя ж – одне, в зарубинах і схибах.
У шрамах-кровотечах, в зболених ногах, –
Та світла дар – в палацах і колибах,
В пониззях духу й на його верхах* [7, с.183].

У тексті у синонімічних стосунках перебувають слова – *зарубини, схиби*. У ВТССУМ подано такий синонімічний ряд: *зарубина, зарубка, виїмка, позначка* [2, с.325].

Синонімічні ряди об'єднують групи, мікросистеми слів з граничною близькістю значень, слова одного синонімічного ряду, що визначають те саме явище об'єктивної дійсності. Кожен член синонімічного ряду, разом з тим виражає якийсь відтінок – значеннєвий чи стилістичний – того значення, що є загальним для всього ряду. Таким чином, синонімічні ряди утворюють систему відтінків того самого поняття.

Наприклад:

*Номенклатурні дурні, бюрократи,
Пласкі мурмила в квадратурі рам!
Ваш інтелект не зважає на карати,
А що найбільше просто на сто грам* [8, с.29].

Мовомислення поета втілюється в певний текст, будова якого підпорядкована інтонаційно-композиційній будові завершеного вислову, семантично-тематичній викінченості повідомлення, цілісності психологічного настрою на відповідну ситуацію. Наприклад:

*Відболів,
Відстраждав,
Відчекав –
Розколося небо навпіл,
Заждався, зачекався,
Відтремтів,
Як осини́й лист
Серед піль.*

*Дочекавсь, дозорів,
Долетів,
Як метелика сон, –
До зорі,
І вустами геть спив,
Що жадав,
Що хотів, –
Чого навіть у сні
Не відчули царі!* [7, с. 220].

Автор створює такі синонімічні ряди: *відболів, відстраждав, відчекав, відтретів; Зажадавсь, зачекавсь; дочекавсь, дозорів, долетів; жадав, хотів*. «Різноманітні індивідуальні стилі, де суб'єктивне підґрунтя виявляється найвиразніше, об'єднуються спільним етнопсихологічним змістом, закладеним у мовно-літературній традиції національної культури, в закономірностях творення текстів» [3, с.286]. Одне з останніх досліджень в українському мовознавстві – дисертація Л.А. Семак «Лексична синоніміка в сучасній українській жіночій прозі (функціонально-семантичний аспект) (2021), в якому авторка аналізує та обґрунтовує проблему синонімів як словозближення та систематизує їх за лексико-семантичними класами або групами [14].

Виклад основного матеріалу. Синонімічні ряди, створені авторами поетичних текстів, можуть бути побудовані за принципом спадного чи висхідного ряду. Наприклад:

*Приходить смирення. Воно не значиться ніде,
явивши поразку іще неокресленим рухом,
сховається **відчай** під криса твого капелюха,
і псина бродяча, антенами вигнувши вуха,
чекатиме хліба, а потім не візьме й ніде.
Пора відвертань од людей та ідей на роки.
Її б пережить, як **період «і нендзи, й розпачи»**.
Та жінка, що втратила і позабула, як плачуть,
розводить дерева, й пальто її жовто маячить,
і, наче вода, замикаються ззаду гілки.
Ця дивна місцина, у котрій не вернеш назад.
І вітер надвечір промерз і пропах листопадом.
І світ України, і нішу голодного саду,
означених часом періоду напіврозпаду,
зігрієш зітханням, оберненим у снігопад.
А подиху вистачить [5].*

Характерні ознаки тексту – зв'язність і цілісність – у поетичних творах трансформуються в ланцюгові нанизання слів, що мають різну внутрішню форму, але підпорядковані закону еквілінеарності, синонімічним відношенням як у системі мови, так і у відповідному контексті. Синонімічний ряд: **смирення, поразка, відчай** побудовані за принципом висхідного градаційного ряду, а також утворюють семантичну і стилістичну основу для окремого ряду: **Пора відвертань; період «і нендзи, й розпачи»**. Завдяки однаковому лексичному значенню, ці синоніми співпадають один з одним, але вказують на найвищу точку розпачу.

У своєму дослідженні ми б хотіли подати не класифікацію синонімів (а цією проблемою займалися Булаховський Л.А., Білодід І.К., Л. Полюга,

О. Тараненко та ін.), а основні відмінності, які існують між синонімами, а саме: обов'язкова між синонімами спільність впливає на схожість їх значень; синоніми можуть бути однокореновими і різнокореновими; значення синонімів можуть співпадати повністю; багатозначні синоніми співпадають, як правило, в одному якомусь значенні; синоніми можуть нічим не відрізнятися один від одного, крім додаткових відтінків значення; синоніми з однаковим значенням можуть належати до різних стилів мовлення; синоніми можуть передавати різну інтенсивність якості, дії чи явища; синоніми можуть по-різному характеризувати якість, дію чи явище; синоніми можуть по-різному емоційно оцінювати якість, дію чи явище; синоніми можуть різнитися тематичними, асоціативними зв'язками; синоніми можуть бути схожі у прямому і фігуральному значенні; синоніми можуть відрізнятися первісною образністю, яка в них закладена; синоніми можуть стосуватися різних епох; синоніми можуть відрізнятися тим, що одне слово – власне українського походження, а інше – іншомовне; синоніми різняться з точки зору використання в різних місцевостях; можуть різнитися також синоніми з точки зору використання у різних професійних жаргонах і літературній мові; синоніми можуть замінюватися евфемізмом; може бути різна частотність використання того чи того синоніма; синоніми різняться в граматичних умовах їх використання; може бути різна поєднуваність і фразеологічно пояснювальні зв'язки; синоніми можуть бути пов'язані між собою постійними і випадковими відношеннями.

Продемонструємо це на прикладі поезій Ліни Костенко:

*Було нам важко і було нам зле.
І західно, і східно.
Було безвихідно. Але
нам не було негідно.
І це, напевно, головне.
Якої ще фортуни?
Не відступитися. І не
покласти лжу на струни [8, с.199].*

Простежимо синонімічний ряд на означення почуття важкості:

*Було {важко
зле
західно
східно
безвихідно.*

Синонімічний ряд побудований за принципом градаційного, де від прилівника *важко* до *безвихідно* градаційні ознаки посилюються зі знаком – і перетворюються в абсолютну якісно втрачену ознаку. У таких синонімічних рядах простежуємо збільшення або зменшення ознаки, коли будь-який член синонімічного ряду маркує позицію *більше – менше* нульового виміру, норми на шкалі градації [див. 10-12].

Н. Єфремова стверджує: «Із позицій структурного підходу до аналізу мовних явищ, який передбачає синхронне двовимірне дослідження мови, що відображає вертикальні (парадигматичні) й горизонтальні (синтагматичні) структурні відношення, дослідження лексичних синонімів відбувається за допомогою методу опозицій і дистрибутивного аналізу. Опозиція в лінгвістиці визначається як лінгвістично суттєва (що виконує семіологічну функцію) відмінність між

одинацями плану вираження, якій відповідає відмінність між одинацями плану змісту. Опозиції є специфічним видом парадигматичних відношень. Сукупність опозицій, у які вступає певна одиниця, відіграє вирішальну роль для ідентифікації (парадигматичного визначення) цієї одиниці. Ідентифікація одиниці полягає у виявленні тих ознак семантичної субстанції, якими ці одиниці відрізняються одна від одної» [4, с.74]. Таким чином, перша і остання лексема в синонімічному рядові можуть перебувати в опозиційних (а, отже, контрарних) відношеннях, наприклад, цитата Ліни Костенко із циклу «Летючі катрени»:

*Ура!
Дозволено бути сміливими
Ох же ж і поговоримо
ох же й покричимо
Між іншим вовка уже підсмалили
Уроків історії не вчимо* [8, с.267].

Цей мікротекст має у своєму складі плеоназм (фігуру з накопиченням синонімічних виразів – лексичних варіантів), який підсилюється лексичними дублетами. Семантику цих виразів, їх ієрархічні відношення можна продемонструвати схемою:

*Дозволено бути сміливими
ох же і поговоримо ох же й покричимо.*

Проте, контрарні та контрадикторні (комплементарні) відношення в основному науковці виділяють у антонімів. «Інваріантність усіх основних видів семантичної протилежності, яка є основою для формування антонімічних опозицій, пов'язується із фактом полярності лексичних значень. Разом із ідеєю заперечення, що, так чи інакше, міститься у значенні антонімічних слів, протилежність семантики служить найважливішою підставою віднесеності» мовних одиниць до класу антонімів» [13, с.100]. Але відношення несумісності властиві й синонімії, особливо це стосується контекстуальних синонімів, «...які характеризуються відношенням перетину із розширенням значення» [6, с.201]. Тому вважаємо побудова синонімічного ряду на основі градаційних опозицій демонструє контрарні відношення як основні в побудові мовленнєво-мисленнєвого сприйняття довкілля.

Висновки. Слово як самодостатня вартість у художньому тексті віддзеркалює особливості індивідуальної мовтворчості поетів. Синонімія є системно організованою частиною словника літературної мови. Одиницею цієї системи є синонімічний ряд. Ряди бувають різні за структурою і складом, але в кожному з них є стилістична співвіднесеність. Такі лексичні засоби відносимо до об'єктивних властивостей системи мови, без яких може зникнути інформативна значущість, головна умова функціонування мови. Також вважаємо, що одна з основних ознак побудови синонімічного ряду – градаційність – підтверджує присутність контрарних і комплементарних відношень, оскільки синонімія та антонімія – два аспекти єдиної семантичної концепції мови.

Список використаних джерел і літератури:

1. Василенко В.А. Синонімія і антонімія в поезії Ігоря Муратова: дис. ... к. ф. н., спец. 10.02.01 – українська мова. Харків, 1999. 154 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. Т. VIII. 1728 с.
3. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності: Стилістика та культура мови. Київ: Довіра, 1999. 413 с.

4. Єфремова Н., Гончарук С. Методи дослідження лексичної синонімії. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. РОЗДІЛ II. Граматична й лексична семантика*. 2015. Вип. 3. С. 72-77.
5. Зарівна Теодозія. *Метаморфози*. URL: <https://poetyka.uazone.net/zarivna>.
6. Казимір І. Семантичні відношення перетину та несумісності контекстуальних синонімів в газетному тексті. *Актуальні питання гуманітарних наук. Мовознавство. Літературознавство*. 2023. Вип. 62. Т. 1. С. 200-208.
7. Качкан В. *Епістоли серця: Поезії днів моїх*. Коломия: Вік, 2011. 238 с.
8. Костенко Л.В. *Вибране*. Київ: Дніпро, 1989. 558 с.
9. Мала філологічна енциклопедія / уклали О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. Київ: Довіра, 2007. 478 с.
10. Марчук Л.М. Шкала градації в художньому мовленні сучасної української літературної мови. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. пр. Харків*, 2005. Вип. 15. С. 56-64.
11. Марчук Л.М. Розмежування граничних ступенів ознаки градації. *Дивослово*. 2007. №8. С. 37-40.
12. Марчук Л.М. Статус категорії градації в науковій парадигмі сучасної української мови. *Формування професійної компетентності майбутніх фахівців: педагогічна та філологічна парадигми: матеріали Міжнародної науково-практичної міждисциплінарної конференції, м. Тернопіль, 11 травня 2023 року / за заг. ред. О. Турко, О. Янкович, Ю. Петрици*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. С. 3-7. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/29030/1/Conf_Formyv_prof_kompet.pdf.
13. Мовчан Д.В. Гетерогенний характер антонімічних зв'язків. *Філологічні трактати*. 2015. №7. С. 97-101.
14. Семак Л.А. Лексична синоніміка в сучасній українській жіночій прозі (функціонально-семантичний аспект): дис. ... к. ф. н., спец. 10.02.01 – українська мова. Дніпро, 2021. 207 с.
15. Quintilianus M. *Institutio oratoria* / ed E. Bonnell. Lipsial, 1866. Vol. II. 149 p.

References:

1. Vasylenko, V.A. (1999). Synonimiia i antonimiia v poezii Ihoria Muratova. [Synonymy and antonymy in the poetry of Igor Muratov]: dys.... k.f.n., spets. 10.02.01 – ukrainska mova. Kharkiv. (in Ukr.).
2. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (2005). [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]: 250000 / uklad. ta holov. red. V.T. Busel. Kyiv; Irpin: Perun. (in Ukr.).
3. Yermolenko, S.Ia. (1999). Narysy z ukrainskoi slovesnosti: Stylistyka ta kultura movy. [Essays on Ukrainian literature: Stylistics and language culture]. Kyiv: Dovira (in Ukr.).
4. Yefremova, N., Honcharuk, S. (2015). Metody doslidzhennia leksychnoi synonimii. [Methods of lexical synonymy research]. *Naukovyi visnyk Shhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. ROZDIL II. Hramatychna y leksychna semantyka*. 3. (in Ukr.).
5. Zarivna Teodoziia. *Metamorfozy*. [Metamorphoses]. URL: <https://poetyka.uazone.net/zarivna> (in Ukr.).
6. Kazymir, I. (2023). Semantychni vidnoshennia peretynu ta nesumisnosti kontekstualnykh synonimiv v hazetnomu teksti. Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. [Semantic relations of intersection and incompatibility of contextual synonyms in newspaper text. Current issues of humanitarian sciences]. *Movoznavstvo. Literaturoznavstvo. [Linguistics. Literary studies]*. 62, 1. (in Ukr.).
7. Kachkan, V. (2011). *Epistoly sertsia*. [Epistles of the heart]: Poezii dniv moikh. Kolomyia: Vik. (in Ukr.).

8. Kostenko, L.V. (1989). Vybrane. [Selected]. Kyiv: Dnipro. (in Ukr.).
9. Mala filolohichna entsyklopediia (2007). [A small philological encyclopedia] (in Ukr.) / ukladaly O.I. Skopnenko, T.V. Tsybaliuk. Kyiv: Dovira. (in Ukr.).
10. Marchuk, L.M. (2005). Shkala hradatsii v khudozhnomu movlenni suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy. [The scale of gradation in the artistic speech of the modern Ukrainian literary language]. *Linhvistychni doslidzhennia*: zb. nauk. pr. Kharkiv. 15. (in Ukr.).
11. Marchuk, L.M. (2007). Rozmezhuvannia hranychnykh stupeniv oznaky hradatsii. [Demarcation of the limit degrees of the gradation feature]. *Dyvoslovo*. 8. (in Ukr.).
12. Marchuk, L.M. (2023). Status katehorii hradatsii v naukovi paradyhmi suchasnoi ukrainskoi movy. [The status of the gradation category in the scientific paradigm of the modern Ukrainian language]. *Formuvannia profesiinoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv: pedahohichna ta filolohichna paradyhmy: materialy Mizhnarodnoi nauko-vo-praktychnoi mizhdystyplinarnoi konferentsii, m. Ternopil / za zahal. red. O. Turko, O. Yankovych, Yu. Petrytsy. Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka*. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/29030/1/Conf_Formyv_prof_kompet.pdf. (in Ukr.).
13. Movchan, D.V. (2015). Heterohennyi kharakter antonimichnykh zviazkiv. [Heterogeneous nature of antonymic connections]. *Filolohichni traktaty*. 7. (in Ukr.).
14. Semak, L.A. (2021). Leksychna sinonimika v suchasni ukrainskii zhinochii prozi (funktsionalno-semantychnyi aspekt). [Lexical synonymy in modern Ukrainian women's prose (functional-semantic aspect)]: dys. ... k. f. n., spets. 10.02.01 – ukrainska mova. Dnipro/ (in Ukr.).
15. Quintilianus, M. (1866) *Institutio oratoria*, ed E. Bonnell. Lipsial, 1866. II. 149. (in Lat.).

Lesia Prokopiv

UPDATE OF THE PHENOMENON OF AUTHOR SYNONYMISSATION (Complementary and Contrary)

Today, the doctrine of synonyms has been separated into an independent section of linguistics and a corresponding science – synonymy. The problem of synonymy is not only a lexicological problem. Its various aspects attracted the attention not only of language researchers, but also of other sciences, primarily philosophy, semiotics, and psychology. There was a need to understand the results and facts substantiated by these sciences, which leads to an understanding of the multifaceted nature of synonymy, its relationship with various aspects of language and communication. Thirdly, theoretical interest in the problems of synonymy was conditioned by lexicological practice.

However, insufficient study of the patterns of speech «behaviour» (functioning) of stylistic synonyms and the problem of distinguishing linguistic and speech synonymy belong to the unresolved problems. Such problems are relevant not only in a theoretical, but also in a practical sense. Proceeding from the word, its semantic and stylistic connections and the ability to form established formulas, to reveal the inner form through the possibilities of word formation, associative, contextual relations, the characteristic linguistic and typological features of poetry are revealed, the structure, content, and peculiarities of the functioning of linguistic and aesthetic signs of Ukrainian culture are revealed. They are cross-cutting (key) verbal images that cause the creation of author's contextual synonymous series, lexical-semantic variants of words.

From a linguistic point of view, lexical synonymy is a semantic phenomenon based on the opposition of words.

A strong position for synonyms is the position of their joint use in the context of the same subject or phenomenon of reality. A weak position is considered to be the position of interchange of synonyms in the context that conveys their common meaning in order to increase the speed of information transfer per unit of time, when the difference

between the components of lexical meanings is not actualized due to their irrelevance for the communication process. Thus, the linguistic mechanism that establishes the synonymy or non-synonymy of relations is the neutralization of their lexical meanings.

Key words: synonyms, complementarity, contrariety, repetition, lexical-semantic variant, syntactic parallelism, implicative model.

Отримано: 2.10.2024 р.

УДК 323(477):811.161.2]:001(477)Огієнко
DOI: 10.32626/2309-7086.2024-21.58-64

Зореслава Шевчук

ORCID 0000-0002-9309-5517,

кандидат філологічних наук,

старший викладач кафедри української мови,

Кам'янець-Подільський національний

університет імені Івана Огієнка

СЕМАНТИЧНЕ НАПОВНЕННЯ ЛЕКСЕМИ «ВІЙНА» В ПОЕМИ ІВАНА ОГІЄНКА «ТУМИ»

У статті проаналізовано семантичне наповнення лексики «війна» в поемі «Туми», її вербалізацію крізь призму символічності (смерть, руйнування, втрата, трагедія). Окреслено полісемантичність лексики «війна», представлену негативно конотованими асоціатами (ворог, полонений, рана, кров).

Ключові слова: Іван Огієнко, лексема, асоціат, трагедія, смерть.

Постановка проблеми. Лексема «війна» є важливим елементом мовної картини світу, відображаючи не лише об'єктивну реальність, а й культурні, історичні та ментальні особливості суспільства. Дослідження номінації «війна» в мовознавстві має багатий академічний контекст і охоплює такі напрями, як когнітивна лінгвістика, семантика, дискурс-аналіз та лінгвокультурологія.

Лексема «війна» є однією з ключових у мовному просторі, особливо в контексті соціально-історичних та культурних змін. Її семантика відображає багатогранність сприйняття цього поняття у різних комунікативних і стилістичних ситуаціях. Т. Вільчинська зауважує, що війна, яка на перший погляд видається інтуїтивно зрозумілою, насправді є складним і багатогранним явищем. Досліджуючи символічну природу поняття війни, автори Енциклопедичного словника символів культури України стверджують, що зазвичай на планеті завжди хтось воює, війна стала неодмінною і схоже неминучою умовою людського існування. Навіть не задумуючись про це, ми живемо з тією чи іншою концепцією війни, яка закарбувалася в нашій свідомості і культурі [2, с.111].

Важливого значення слову як основному репрезентанту концепту надає В. Жайворонок, зауважуючи, що воно не тільки містить і передає актуальну інформацію, а й акумулює також загальногуманістичну, соціально-історичну, інтелектуальну, етнокультурну, експресивно-емоційну, оцінну інформацію, значущу для того чи того соціуму. У результаті чого мовна одиниця функціонує не просто як слово-номінація, а як словоконцепт – вмістилище узагальненого культурного смислу [5, с.10].